

Opponensi vélemény
Armando Nuzzo *Le epistole di Coluccio Salutati*
című akadémiai doktori értekezéséről

Armando Nuzzo akadémiai doktori értekezésében, melyben több mint tíz évig tartó kutatómunkával megszerzett ismereteit tette közzé Coluccio Salutati (1331-1406) leveleiről és levélírói művészetéről, közelebbről megvilágította a firenzei írónak és kancellárnak, a humanista mozgalom létrehozójának levélírói tevékenységét, államférfiúi alakját, nemzetközi hatását és jelentőségét. A monográfia eredményei jórészt a szerző által feltárt kiadatlan forrásokon, Salutati eddig kiadatlan állami levelein nyugszanak, és kapcsolatban állnak a levelek készülő kritikai kiadásával, amelyhez kiindulási alapot, megfontolni való javaslatokat és útmutatást nyújtanak. Az állami levelek kritikai kiadása a nemzetközi humanizmuskutatás elsőrendűen fontos feladata és vállalkozása. Egy korábbi, nyomtatásban megjelent művében Nuzzo e kiadás alapját jelentő levelek incipitmutatóját publikálta, akadémiai értekezésében pedig Salutatinak a levélműfaj humanista megújításában és népszerűsítésében játszott szerepét tárgyalja. Témája fontosságát nem kell magyaráznunk, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a levél a humanizmusnak a legfontosabb és legnépszerűbb, a mozgalomra legjellemzőbb irodalmi műfaja volt.

Armando Nuzzo Salutati leveleinek összegző bemutatásához és levélírói munkásságának az értékeléséhez a humanista Novati kiadásában megjelent magánleveleit, valamint a firenzei kancellárként szerzett hivatalos leveleit használta föl. Ez utóbbiak, mivel túlnyomórészt kiadatlan, sokáig óriási fehér foltot jelentettek Salutati életművében, és jelentőségükhöz képest meglehetősen keveset foglalkoztak velük. Nuzzo regisztrálása szerint a levelek száma kb. 7500, közülük csak kb. 500 jelent meg eddig. A 7000 levél első kiadására, valamint az összes kancelláriai levél kritikai edíciójára irányuló munka két évtizede indult meg, és elkészítése előreláthatólag munkacsoportok közös munkájával is hosszú éveket, évtizedeket vesz majd igénybe. Felmerülhet tehát a kérdés: érdemes-e e beláthatatlannak tűnő munka elvégzése előtt, a közzétett művek viszonylag kis száma alapján máris tárgyalni Salutati levélírói munkásságát? Erre a kérdésre határozott igennel kell válaszolnunk. A Novatitól közzétett magánlevelek mellett ugyanis, mint incipitmutatója tanúsítja, Armando Nuzzo többé-kevésbé Salutati összes kancelláriai levelét ismeri, amiben feltehetően egyedül áll a Salutati-kutatók és a tervezett kritikai kiadás munkatársai között. Említett incipitáriumában

számba vette Salutati fennmaradt kancelláriai leveleit, különféle könyvtárakban levő új, addig ismeretlen darabokkal egészítette ki a gyűjteményt, és repertóriumot állított össze belőlük. Ebben 7479 levélnek közölte az incipitjét és explicitjét, címzettjét, keletkezési dátumát, lelőhelyét, s ahol ilyen létezik, a leírt dokumentum nyomtatott kiadásának az adatait, illetve a róla szóló irodalmat is feltüntette. Munkájának eredményét 2008-ban kétkötetes, 1103 oldalas nyomtatványban, Rómában adta ki (*Censimento delle Lettere di Stato di Coluccio Salutati. Le fonti della tradizione archivistico-documentaria*, a cura di A. Nuzzo, I-II, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Aevo, 2008 /Nuovi Studi Storici, 77/). Ez a mű ma már a Salutati-levelek kutatásának alapvető kézikönyvét jelenti. Doktori értekezésében természetesen a disszerens erre a korábbi munkájára támaszkodik és hivatkozik, ismerteti legfontosabb eredményeit, és annak anyagát újabb kutatásainak az eredményeivel gazdagítja, illetve egészíti ki. Disszertációja – akárcsak a már megjelent incipitáriuma – vázlatosan átfogó képet ad a teljes Salutati-levelezés történetéről és forrásainak elérhetőségéről, valamint a levelek címzetteiről és a kancellárral való kapcsolataik mibenlétéről és jellegéről. Néhány alfejezetében ízelítőt kapunk Firenze és az Egyházi Állam összeköttetéseiről, Rimini uraihoz, a Malatestákhoz és a franciákhoz írott levelekből, és áttekinthetjük Salutati, illetve Firenze és Magyarország kapcsolatait.

A Salutati halálának 600. évfordulója (1406) alkalmából létrejött számos kiadvány ismeretében Nuzzo szükségesnek érezte a disszertáció elején Salutati életútjának és munkásságának rövid bemutatását, értékelését, és ebben a saját kutatásaiból szerzett új adatok és megfigyelések birtokában, valamint az utóbbi évtized számos egyéb, új tudományos eredményét felhasználva egy új, korszerű Salutati-képet rajzolt meg.

Az állami levelek bemutatásában a szerző vázlatosan jelzi, milyen témák fordulnak elő gyakrabban Salutati levelezésében. Ezek közül ízelítő gyanánt két fontos témakört állított értekezése homlokterébe: 1. az állami levelek helyének kijelölését Salutati életművében, 2. a kancellár retorikai műveltségét, vagyis a középkori ars dictaminishez való viszonyulásának kérdését.

H. Langknabel 1981-ben megjelent könyvének Staatsbriefen megnevezését követve Armando Nuzzo lettere di stato-nak nevezi Salutati Firenze állam nevében írt leveleit, és meggyőzően érvel a terminus használatának helyessége mellett. Argumentációját megfontolva, a firenzei viszonyok ismeretében indokolt lehet Salutatinál állami levélről beszélni. Ennek a fogalomtartalma azonban számomra szűkebbnek látszik, mint a hivatali, kancelláriai stb. levélé, amelyek fogalmába mások, a Salutatiéhoz hasonló jellegű tevékenységből származó levelei is beleférnek. Salutati esetében az állami levél megnevezés

a firenzei állam nevében írt leveleket jelenti, tehát a levélírói tevékenység megbízóját veszi figyelembe. Nuzzo terminusjavaslata alapján bennem felmerült az a kérdés, hogy az állami levél megnevezés mennyire általánosítható. Például Hunyadi János kormányzó leveleit, melyeket Vitéz János fogalmazott meg, a disszertációban javasolt és érvényesített megnevezés mintájára nevezhetjük-e, illetve szükséges-e állami leveleknek neveznünk.

A disszertáció magját a levelek tartalmi–stiláris elemzése és értékelése teszi ki. Salutati magánjellegű és kancellárként szerzett leveleit Nuzzo nem választja külön, egységes egészként kezeli, és valamennyit irodalmi levélnek tekint. Ez fontos szemléleti változást jelent az övét megelőző felfogásokhoz képest. Nuzzo fő érve a saját elképzeléseinek a védelmében az esztétikai érték, ugyanazon nyelvi és retorikai igényeknek, normáknak az alkalmazása a közérdekű levelekben is, mint a magánjellegűekben. Meggyőzően érvel amellett, hogy Salutati valamennyi levele egyazon mércével mérhető, és a humanista *irodalmi* életművéhez tartozik. Nézetei alátámasztására egy másik fontos, meggyőző érve, hogy Salutatinak a firenzei állam nevében megfogalmazott leveleiben is kimutatható írójuk stílusának másokéval összetéveszthetetlen egyedisége: a kancellár a hivatalában keletkezett összes levélre rányomta stiláris és grammatikai, logikai, retorikai ismereteiből, valamint klasszikus irodalmi műveltségéből származó személyes bélyegét. A doktori értekezés szerzője arra is rámutat, hogy tartalmi és formai okok miatt a kancellár sok közérdekű vagy hivatalos levelét, magánszemélyeknek írt episztoláihoz hasonlóan, a kortársak már írójuk életében egymás között körözték, másolták. Salutati maga is hozzájárult terjesztésükhöz, tehát maga is irodalmi alkotásnak tekintette őket. Nuzzo érvelése vélekedése mellett meggyőző. Ebből következően hangsúlyozza, hogy Salutati kancelláriai és magánjellegű leveleinek egységes egészként való kezelésével kapcsolatban a jövőendő kritikai kiadásnak is le kell vonnia a következtetéseit, és megoldási javaslatokat tesz közlésükre. Javaslatai logikusnak látszanak és újszerűek, kérdés azonban, hogy a kiadás szerkesztői elfogadják-e, és hogyan tudják majd kivitelezni őket.

Nuzzo a levelek terjedése kapcsán érzékelteti azt a rendkívüli befolyást, amelyet Salutati gyakorolt kora államainak kancelláriai tisztviselőire, illetve levelei címzettjeinek kulturális és levélírói tevékenységére, Európa-szerte elősegítve az új, humanista gondolkodásmód és írásművészet létrejöttét. A disszertáció rögzíti Salutati teljes kapcsolati hálóját, felsorolva a kancellár valamennyi itáliai levelezőtársát, valamint a külföldi címzetteket, rámutatva arra, hogy a Firenzei Köztársaság igen gazdag és széles spektrumú kapcsolatrendszerében nagy szerepet játszottak a humanista kancellár személyes kapcsolatai.

Salutati, mint ez közismert, Petrarca és Boccaccio életművének és eszméinek folytatását, új elemekkel való gazdagítását, normává alakítását vállalta magára. Iskolázottsága, mint más kortársaié, skolasztikus volt, és a Petrarcatól megfogalmazott új eszmék iránt érdeklődő irodalmárok kis gyűrűjében jórészt saját intenciói alapján kezdte el megfogalmazni, kialakítani, majd Firenzében és Európa-szerte meghonosítani az új, humanista műveltséget. Köztudott, hogy az ókori görög nyelv és irodalom ismeretét ő vezette be kora stúdiumai közé. A görög költők és írók mellett római pogány szerzőkért lelkesedett, akiket nem florilégiumokból vagy keresztény középkori szerzők töredékes interpretációjából ismert, hanem abból, hogy olvasta műveiket. Egykori iskolai stúdiumai során viszont középkori rétorikát tanult, éppúgy, mint valamennyi kortársa, és leveleit alapjában véve a középkori ars dictaminis követelményeihez igazodva fogalmazta meg. E kettősség miatt nagyra értékelhető, hogy Armando Nuzzo értekezése egyik fejezetében Salutati levélírói gyakorlatának sajátosságait a középkori ars dictaminis normáival összehasonlítva tárgyalja. Fontos részletezéseket végzett, és megállapításokat tett pl. a levélrészek és a clausurák használatáról. Hetven levélben vizsgálta meg a clausurákat, és az értekezésben rögzítette az eredményeket. Vizsgálódásaiból – mint ahogy maga is jelzi – az összes levélre természetesen nem lehet végérvényes következtetéseket levonni, de az eredmény figyelemre méltó, és a későbbi kutatások számára fontos kiindulópontot és összehasonlítási alapot jelent.

Megállapították, hogy Salutati cursus-használata egészen közel áll a Dantéhoz, amivel kapcsolatban Nuzzo óvatosan a kételyét fejezi ki, hivatkozva arra, hogy a Dante és Salutati élete között eltelt időben a bolognai iskola is hozott néhány újítást, amelyekhez feltehetően Salutati is alkalmazkodott. Ezt érdemes lett volna közelebbről is megvizsgálnia, annál is inkább, mert Salutati retorikájának nagy figyelmet szentel a művében. Többek között közli Salutatinak a ratio punctandiról, vagyis az írásjelek értelmezéséről írt rövid összefoglalását, ami szép példáját jelenti annak, hogy milyen jellegű volt a kancellárnak a leveleiben megnyilatkozó kultúrmissziós és oktatótevékenysége.

Fontos kérdés számunkra, hogy Salutati hozzájárult-e, és mennyiben a retorika humanista megújulásához. Nuzzo fontos megfigyeléseit közli a kancellár újítást jelentő megoldásairól, így például megemlíti, hogy Salutati az exemplumai tárgyát sokszor az ókori történelemből vette. Rámutat arra is, hogy a humanista elsőként követte Petrarcat a költő ókori művekből származó több stilisztikai eszközének (pl. kérdések, felkiáltások, buzdítások) alkalmazása tekintetében.

A disszertációíró bővebben szól arról, hogy Salutati a magánleveleiben magas rangú címzettek esetében is a *tu* névmást használja a *vos* helyett. Ismeretes, hogy ezt a szokást,

amely a középkori retorikához, az ars dictaminishez képest újítást jelent, ugyancsak Petrarca vezette be Cicero és más ókori római szerzők példája nyomán, és a Salutati utáni humanisták körében kezdett elterjedni. Műve egy másik helyén Nuzzo említi Salutatinak az egyik Zsigmond királyhoz küldött episztoláját, melynek a salutatioja nélkülözi a középkori levelek magas rangú címzettjeinél megszokott cirkalmas megszólítást, illetve valamennyi titulusuk körültekintő felsorolását. Vajon nem arra kell-e gondolni, hogy Salutati itt a maga által megújított salutatiót, vagyis az elődeiétől eltérő, körülményeskedéstől és terjedelmességtől mentes, újszerű megszólítással illette Zsigmondot, és hogy a magyar kancellária éppen az új stílusáramlatoktól való elmaradottságát árulta el azzal, hogy a titulusok korábban szokásos teljes repeortoárjának hiánya miatt válaszlevelében sértetten kioktatta a firenzei kancellárt? Ha ezt így fogjuk fel, Salutati Zsigmondnak írt levele az ars dictaminis megújítására irányuló törekvések egyik fontos dokumentumaként értékelhető.

Bár mondhatni az összes Salutati-levelet ismeri, Armando Nuzzo kerüli az általánosító megállapításokat a humanista kancellár levélírói tevékenységéről. Sőt nemegyszer megjegyzi, hogy észrevételei – a hatalmas mennyiségű kiadatlan levelet figyelembe véve – Salutati egész levélírói munkásságára nézve nem érvényesek. Többször vitatja vagy megkérdőjelezi elődei megállapításait (példa erre a fentebb említett véleménye Dante és Salutati cursus-használatának hasonlóságáról), és a maga felfedezte anyagból válogatva példákat, bizonyítja a saját észrevételeinek, következtetéseinek helyességét.

A disszerens a Petrarcatól megfogalmazott, Salutati és tisztelői, tanítványai által posztulált és népszerűsített emberi értékek – így például a közösség javára végzett tevékenység, a barátság, az erény és a műveltség (virtus et litterae) – fogalmaihoz egy szép kis levélcsoport, a madridi Nemzeti Könyvtár egyik kódexében található öt publikálatlan episztola ismertetésével és bőséges idézésével, valamint elemzésével jut el. Ezekben mutatkozik meg leginkább – véleményem szerint – Armando Nuzzo egyik legfontosabb irodalominterpretáló és -közvetítő erénye: a morális, ún. örök emberi értékekre irányuló érdeklődése és beleélő, problémafelvető képessége, valamint mélyre hatoló szövegelemző készsége. A humanista ember két legfontosabb jellemzője, az erény és a műveltség (litterae, artes liberales), melyeket Nuzzo Salutatinál mondhatni in statu nascendi, vagyis közkinccsé válásuk kezdetén ér tetten, a Salutati utáni nemzedékben és később valóságos jelszavakká váltak, és az új, humanista emberideál legfontosabb ismérveit jelentették. Legalább utalás szintjén meg lehetett volna említeni, hogy Salutati hívei és közvetlen utódai, a humanizmus nagy nevelői, Pier Paolo Vergerio, Guarino Veronese Vittorino da Feltre, majd mások révén később ez a két fogalom a mozgalom legtöbbet hangoztatott gondolatává és a nevelés fő céljává vált. Nuzzo

értekezéséből derül ki, hogy ezt leginkább Salutati programadó, a petrarcai iniciatívákat széles körökben közvetítő és népszerűsítő tevékenységének köszönhetjük.

A madridi Nemzeti Könyvtár említett kódexében levő levelek elemzését a humanista gondolkodás és módszerek nevelő célzatú terjesztésének bemutatása szempontjából a disszertáció egyik legfontosabb fejezetének tartom. Nem véletlen, hogy Vergerio a *De ingenuis moribus et artibus liberalibus* (1402) című könyvéről, amely az első újkori nevelési mű, Salutati véleményét kérte ki először. A madridi kódex leírása és címezeteinek bemutatása mellett Armando Nuzzo részletesen ismerteti a tárgyalt leveleket, és bőségesen idéz is belőlük. Sajnálhatjuk, hogy a rendkívül fontos kódex publikálatlan dokumentumait teljességükben nem tette közzé. Mint írja, azért nem, mert Giuseppe Billanovich is ismerte a leveleket, és az egyik művében közhírré tette, hogy ki akarja adni őket. Erre a tudós halála (2000) miatt nem került sor, és azóta érdemben – Nuzzón kívül – senki sem foglalkozott velük. Nem tudni, Billanovich meddig jutott el a kéziratok kiadásának előkészítésében. Nuzzo próbálkozásai, melyekkel az elhunyt tudós munkáját folytatni, illetve a kiadást átvállalni akarta, eddig nem jártak sikerrel. Ezt azért említem, mert bármilyen sokat idéz is e kiadatlan levelekből a tanulmányíró, mélyebb megértésükhöz jó volna ismernünk, hogy milyen összefüggésekből ragadta ki az idézeteket.

Meg kell említenem, hogy a disszertációban – különösen a mű vége tájt – sok az elírás és a sajtóhiba, és ez időnként zavaróan hat az elemzések élvezésében. Még az olasz szövegekben is található hibák, nemcsak a jegyzetekben, hanem egy-két helyen még a főszövegben is, a latin szövegekről nem is beszélve. A jegyzetekben az idézett magyar nyelvű tételekből időnként hiányoznak a magyar ékezetek. A mű figyelmes újraolvasásával ezek a hibák kiküszöbölhetők.

Armando Nuzzo disszertációjának szemléletére és módszereire az interdiszciplinaritás jellemző. A szerző a történeti segédtudományok több területén (paleográfia, oklevéltan, kodikológia, textológia, címertan) szerzett ismereteit kamatoztatta művében, emellett bizonysgot tett a 14-15. század fordulójának kutatásához szükséges magas színvonalú retorikai, történeti és irodalomtudományi, valamint történelemfilozófiai felkészültségéről. Szerzőnk széles körű forrás- és szakirodalmi ismeretekkel rendelkezik, amit a művéhez csatolt 42 oldal terjedelmű bibliográfia bizonyít. Úgy tűnik, hogy a külföldi szakirodalom ismeretét tekintve ez a bibliográfia naprakész, azonban ez a magyarországról nem mondható el. Például hiányoltam Prajda Katalinnak az utóbbi években megjelent tucatnyi fontos cikkét, melyekben a tudósnő a saját firenzei levéltári kutatásain alapuló új, fontos eredményeket publikált a Scolaikról és a Zsigmond kori firenzei–magyar kapcsolatokról. Pier Paolo

Vergeriőről Huszti Józsefnek a Filológiai Közönyben 1955-ben megjelent tanulmánya óta több cikk is megjelent. Kiséry Zsuzsa a Szépművészeti Múzeum 2006. évi Zsigmond-kiállításának katalógusában mutatta be és értékelte őt (Vergerio és Luxemburgi Zsigmond = Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387-1437, kiállítási katalógus, szerk. Takács Imre, Bp.–Luxemburg, 2006, 292–294). Jómagam először 1987-ben közölt cikkemben foglalkoztam vele (A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai = Művészet Zsigmond király korában, 1387-1437, I. Tanulmányok, szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde, Bp., 1987, 193–211). Közlebből kapcsolódik Nuzzo disszertációjának tárgyához Solymosi Milán *Pier Paolo Vergerio e Coluccio Salutati* című tanulmánya (Verbum. Analecta neolatina, IV(2002), 143–163). Ebben a fiatal, igen tehetséges és igényes italianista szerző, aki egy évtizeddel ezelőtt a magyar humanizmuskutatás nagy ígérete volt, Salutati és Vergerio levelezését tárgyalta és elemezte. Végezetül a saját Salutati-tanulmányomat is meg kell említenem. Ez mondhatnám véletlenül, éppen 2006-ban, Salutati halála hatszázadik évfordulóján jelent meg olasz és magyar nyelven. (Esposizione mitologica e metodo scolastico nel De laboribus Herculis del Salutati = Acta Conventus Neo-Latini Bonnensis. Proceedings of the Twelfth International Congress of Neo-Latin Studies, Tempe, Arizona, ACMRS, 2006, 655-661. Mitológiai értelmezés és skolasztikus módszer Coluccio Salutati De laboribus Herculis című művében, in Classica, mediaevalia, neolatina. Acta conventus ... anno MMIV Debrecini habiti, ed. Ladislaus Havas, Emericus Tegyeey, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis, 2006, 147-153.) Ebben Salutati legbonyolultabb, rendkívül érdekes befejezetlen művét, a De laboribus Herculis-t mint a középkori etimologikus gondolkodásmód, a skolasztikus retorika és a humanista tartalom érdekes együttesének dokumentumát tárgyaltam, elemeztem. Cikkem megírásához külföldi könyvtárakban is kutatva az addigi Salutati-szakirodalmat alaposan áttanulmányoztam. Amikor felkérést kaptam, hogy Armando Nuzzo doktori művét bíráljam, úgy véltem, hogy ezt éppen ennek a tanulmányomnak köszönhetem, és erre gondolva, az igen megtisztelő felkérést kompetenciám teljes tudatában vállaltam el.

Ez utóbbi észrevételeim lényegében nem változtatnak Armando Nuzzo doktori disszertációjának az értékén. Elmondható, hogy az értekezés úttörő jelentőségű a humanizmuskutatásban, mivel a mai ismereteink szintjén a Firenzei Állam nevében keletkezett Salutati-levelekről teljességre törekvő képet nyújt. Szinte teljes egészében új eredményeket tartalmaz, mivel az értekezés, a Salutati-életmű ismeretét és az arra vonatkozó gazdag szakirodalmat felhasználva, szerzőjének saját forráskutatásaira épült. A dolgozat fontos lépést jelent a levelek kritikai kiadásának megvalósulása felé, és a kiadásra

vonatkozóan új eredményeket és elképzeléseket tartalmaz. Emellett a doktori értekezés szűkre szabott kereteiben Nuzzo elénk tárta, hogy milyen jellegű témákra számíthatunk Salutati eddig ismeretlen, hatalmas életművében. Fontos új eredménye a disszertációnak, hogy számos példával, elemzéssel szemléltette Salutatinak a levél mint irodalmi műfaj megújításában végzett úttörő munkáját és a humanista levél népszerűsítésében játszott élenjáró szerepét. Nuzzo érzékeltette – tartalmát és mennyiségét tekintve is – Salutati heroikus munkáját Firenze bel- és külügyeinek intézésében, valamint a városállam tekintélyének növelésében. További adalékokat nyújtott a kancellár szerepére a firenzei polgári humanizmus (civic humanism) létrejöttében és itáliai, valamint külföldi terjesztésében, és levelezése alapján megrajzolta az első humanista politikus, államférfi képét.

Következésképpen, tekintettel a fentebb bőven részletezett tudományos eredményekre és azok jelentőségére, javaslom, hogy a tisztelt Bírálóbizottság a doktori értekezést bocsássa nyilvános vitára, fogadja el a disszertációt, és ajánlja Armando Nuzzót az MTA doktora cím elnyerésére.

Budapest, 2014. február 6.

Pajorin Klára
a MTA kandidátusa